

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЄКТ

ОЛЕКСІЙ МУСТАФІН

ОПОВІДКИ КИЇВСЬКІ

ТА НОТАТКИ НА СТОРІНКАХ
УКРАЇНСЬКОЇ МИНУВШИНИ

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2025

У час, коли хитається світ, людина тримається за те, що в неї є насправді: за кохану, за коханого, за дітей і батьків, за почуття і прив'язаності; згадує звички і навички, про існування яких може й не здогадувалася, фах, колись здобутий і так само давно забутий...

Бо саме в цей час стає зрозумілим, що цілі десятиріччя твого життя можуть бути перекреслені в одну мить, досвід обнулений, а ті, хто ще вчора розсипався в компліментах і запевняв у твоїй незамінності, удають, що тебе ніби й не існує.

І ти вдячний кожному, хто залишився поруч попри все; і тим, хто був «лише знайомим», але несподівано повертає тобі відчуття потрібності. І радий захопленню, що надає твоєму існуванню сенс.

У мене є таке захоплення. Я й справді втішаюся історією. Втішаюся, коли читаю інших, і коли пишу сам. Радію, коли бачу нову книжку, новий фільм, новий ролик в ютубі. Навіть цифрам переглядів під роликом. Так, усього цього все ж дуже мало, навіть якщо казати про мої власні потреби і запити. Але за останні роки зроблено багато, неймовірно багато, якщо порівнювати з попередніми десятиріччями.

Шкода лише, що це майже не цікавить тих, хто приймає рішення. І в державі, і в медіа. Шкода, бо насправді історія — це те, що робить нашу країну і наш народ незнищенним. Що б не задумував та планував ворог. Бо поки існуватиме на планеті хоч один українець — праці тих, хто цікавиться нашою історією, буде тим гірчичним зерном, з якого проростатиме цілий український світ

У пошуках початку

«Повість минулих літ чорноризця Феодосієвого монастиря Печерського, звідки пішла Руська земля, і хто в ній найперший почав княжити» — за одним із варіантів списку це повна назва «Повісті минулих літ», літопису, за яким науковці, та й не лише науковці, зазвичай реконструюють найдавніший відтинок нашої історії. Відповідь на запитання — звідки з'явилася країна, в якій він жив — і справді чи не найбільше цікавила автора, і замовника твору. Бо метою літопису було насамперед обґрунтувати права князів з династії Володимира Великого та Ярослава Мудрого на «київський стіл». А від володарів зрештою залежав добробут і Феодосієвого монастиря, і всіх його ченців.

Чернець — літописець. Радзивілівський літопис. XV ст.

Коронація Михайла III. Невідомий автор XIII ст.

Цікаво, однак, що в пошуку відповіді літописець не звертався до місцевих переказів, як це він робив, скажімо, в розповіді про заснування Києва та особу князя Кия. Ні, він одразу посилався на грецькі джерела, які були в його розпорядженні, і які для нього, вочевидь, були найавторитетнішими. Першу потрібну йому згадку автор «Повісті» знайшов у Георгія Амартола — в розповіді про правління імператора Михайла III. І поділився відкриттям зі своїми читачами — «за цього царя приходила Русь на Цареград», а відтак «стала називатися Руська земля».

Останній висновок літописець, вочевидь, зробив сам. Ніякої «землі» в Амартола ми не зустрінемо. Як, власне, і самого слова «Русь». Він — як і більшість візантійських авторів — використовує слово «Рос». Чи означає це, що греки «просто називали русів росами», бо так їм нібито було зручніше вимовляти, як іноді можна почути від популяризаторів історії? Не будемо квапитися з висновками.

По-перше, про «зручність вимови» точно не йдеться, звукове сполучення «рус» для грецької мови не є якимось незвичним, тож і вимовити його візантійцям не було складно (от японці, приміром, не можуть вимовити «л», використовуючи

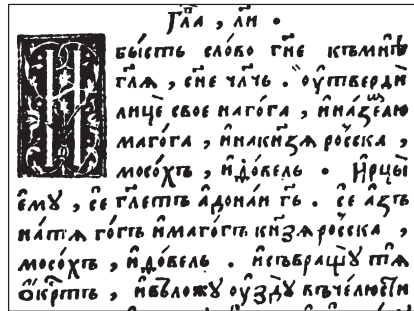
Русь під мурами Константинополя. Радзивіллівський літопис. XV ст. в іноземних запозиченнях замість нього звук «р», — але тут явно не той випадок). По-друге, цілком можливо, що в розмовній мові використовували саме назву «рус» — принаймні так деякі дослідники трактують зауваження Ліутпранда Кременського, що русів греки іменують «русіос» за червонястим кольором тіла.

Чому ж тоді трималися за слово «Рос», яке, судячи з усього, було здебільшого книжним? Бо найімовірніше воно було запозичене зі Святого Письма (а до таких запозичень ставилися з підкресленим пієтетом), точніше — з грецьких його перекладів. Саме в них давньоєврейське слово «рош» в пророцтві Єзекіїля про Гога з країни Магог перекладено не буквально («голова», «головний»), а як власне ім'я. І якщо в латинському перекладі, так званій Вульгаті, йдеться про «головного князя», то в «грецькомовній» Септуагінті — про «князя Роса», де слово «Рос» сприймалося як назва країни або ж народу, що погрожував (погрожувала) Ізраїлю — так само як Гог і Магог.

Православні римляни та візантійці (які насправді від римлян себе не відокремлювали) біблійні пророцтва сприймали

буквально, аж до того, що намагалися розгледіти згадані в них народи у своїх сучасниках. І Єзекііль не був винятком. Радше правилом. Варто, скажімо, було з'явитися на кордонах імперії готам — одразу ж згадали про езекиїлевого Гога (за всієї несхожості їхніх імен). Псевдо-Захарія в VI сторіччі згадував плем'я «Рос» поруч з легендарними

амазонками та собако-людьми. Тому ототожнення з біблійним Росом якогось народу з півночі, який в 860 році наважився погрожувати самому Константинополю, видається цілком логічним. Зрештою, щось подібне відбулося і з татарами — завдяки

Той самий фрагмент Старого Заповіту в «Острозькій Біблії» 1581 року

Гог і Магог під мурами святого міста. Невідомий автор XIII ст.

співзвучності цього, монгольського за походженням етноніма з давньогрецьким Тартаром. Але чи було і в «прибульців» 860 року якесь власне ім'я, що було б співзвучним з книжним «Рос», за самими грецькими джерелами ми встановити наразі не можемо.

Про росів у IX столітті візантійці згадували не лише у зв'язку з наскоком на їхню столицю. Ще раніше нападники під цим же ім'ям відзначилися в Криму та на південному узбережжі Чорного моря, щоправда, розповіді про ці рейди до нас дійшли лише в переказі, тож, можливо, назвали їх так вже постфактум — за аналогією. «Народ Рос» згаданий і в Бертинських анналах — під 839 роком. І знову ж таки, до двору «імператора Заходу» посли цього загадкового народу потрапили з Візантії. З відповідними, треба розуміти, роз'ясненнями від греків.

З середини IX століття згадки про русів, або ж, якщо бути точним, про «ар-рус», з'являються і на мусульманському Сході. Вони не збігаються в різних авторів і часто суперечать

Русь нападає на візантійські володіння. Радзивілівський літопис XV ст.

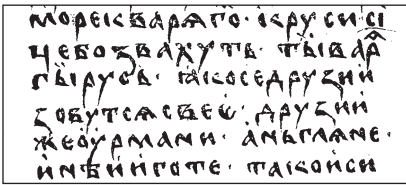
одна одній. Але загалом описують групу, а точніше групи людей, об'єднаних здебільшого спільним заняттям — це озброєні ватаги вояків і водночас купців, що переміщуються здебільшого річками за допомогою кораблів. Поєднання війни та торгівлі не було чимось надзвичайним у давнину та ранньому середньовіччі, а у випадку з русами ще й пояснюється спрямованістю їхніх «торгівельних операцій», бо продавали вони не

лише хутра, добуті в північних лісах, а насамперед рабів, яких, принаймні за деякими повідомленнями, самі й захоплювали.

Відмінності в зображенні «росів» греками і «русів» мусульманськими авторами не зводяться лише до відмінності у звучанні — зрештою, таке чергування звуків є цілком звичним, Ромейську імперію на Сході, скажімо, називали Румом. Проте, якщо в грецькому варіанті йдеться більше про народ (знову ж таки, можливо, і під впливом біблійських ремінісценцій), то в арабському — радше про бойові загони чи спілки купців, можливо, й об'єднані спільним етнічним походженням, але не так вже і явно. Щодо етнічної приналежності русів, то в східних джерелах взагалі одностайності немає. Перший з мусульманських авторів, який їх згадує, Ібн Хордабех, вважає русів слов'янами, усі інші — від слов'ян їх відрізняють, а деякі — прямо протиставляють. Зазвичай не уточнюючи, до якої етнічної групи їх в такому випадку зараховувати.

Людовик I Благочестивий, до двору якого прибули послы «народу рос». Великі французькі хроніки. Невідомий автор XIV ст.

Фрагмент літопису
з повідомленням
про «заморську Русь».
Іпатіївський літопис XV ст.

У пошуках відповіді на це питання дослідники часто звертаються до того ж літопису. Автор якого, всупереч власним твердженням про початок Руської землі у 860 році, через кілька речень ніби починає нову розповідь і цього разу розміщує

народ русь «за морем» — тому вже без посилок на якісь інші джерела (як це було у випадку з Амартолом). І це лише через кілька років після облоги Константинополя! Розповідь про «заморську русь», щоправда, справляє враження пізнішої вставки, без них навіть розповідь про «рюрикове покликання» — подію також міфічну — видається цілком цілісною.

Навіщо знадобилася ця вставка (якщо це вставка), ми можемо лише здогадуватися. Серед версій, скажімо, можемо назвати намагання пов'язати з руссю саме нащадків Рюрика, або ж тих, хто так себе ідентифікував. Бо у тому ж літописі згадані правителі, які не були їхніми родичами — той же Аскольд у Києві чи Рогволд у Полоцьку. З іменами, підозріло схожими на скандинавські (якщо не балтські — згадаймо, що великого князя Вітовта на Русі іменували Вітольдом). Але навіщо династії-переможниці конкуренти, хоч і загублені у віках?

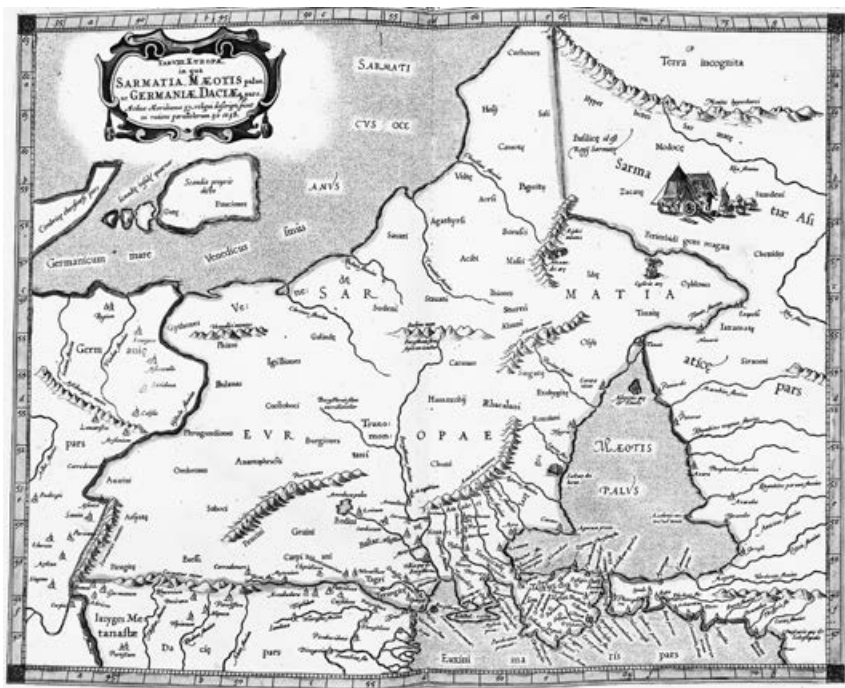
Звісно, і без літопису відомо, що нормани у IX, та й у VIII сторіччі — принаймні на Балтиці — були справді активними. Чому б не ототожнити їх з ватагами русів? Більшість прихильників цієї версії робить це взагалі «за замовчуванням», хоча жодних прямих вказівок на це мусульманські письменники насправді не дають. Навіть якщо не вважати

Рогволд і Рогнеда. Радзивіллівський літопис. XV ст.

русів слов'янами, то варто пам'ятати, що «неслов'янами» у Східній Європі могли бути й германці (не лише прибульці зі Скандинавії, а й, скажімо, готи), і балти, і фінські племена, і іраномовні сармати чи алани, і тюрки. Останній варіант, між іншим, часто зустрічається у пізніших мусульманських авторів, але його зазвичай вважають наслідком чи то помилки, чи то перенесення реалій XII–XIII століть на більш ранню добу.

Серед сучасних українських істориків та публіцистів популярною є й аланська версія, що пов'язує русів, згаданих у східних джерелах, з племенем (племінним союзом) роксоланів, які мешкали у Північному Причорномор'ї за римської доби і останні згадки про яких (в римських же авторів) датовані 260 роком. Звісно, «часовий провал» аж у півтисячоліття робить цю версію доволі вразливою, тому іноді додають «проміжну ланку» — росомонів, згаданих Йорданом. Попри те навіть, що готський історик каже не про народ, а про рід, до того ж радше германський, аніж слов'янський. Вишукування співзвучних імен взагалі може завести далеченько, сполучення

Карта Себастьяна Мюнстера, що відтворює античну «Географію» Клавдія Птолемея — Алани і роксолани позначені на ній як мешканці Приазов'я. XVII ст.

«рус» при бажанні можна знайти навіть в назвах херусків та етрусків — але навряд чи це дозволить побудувати на цій підставі якусь сталу наукову гіпотезу.

Як там не було, але не зовсім схожі між собою «реальності» грецьких та східних джерел з часом все ж сходяться у одного з найвідоміших авторів середини IX сторіччя — візантійського імператора Константина VII Порфирогенета. Описуючи мешканців Східної Європи, цей василевс називає серед них і росів — відповідно до попередньої візантійської традиції написання цього етноніму, але їхній спосіб життя нагадує радше русів зі східних джерел. Із суттєвою

відмінністю — в Порфірогенета вони вже не гасають по всій Східній Європі, а мешкають в кількох опорних пунктах на Дніпрі та його притоках (насамперед у Києві) і перетворюють збір данини із сусідніх слов'янських племен на більш-менш регулярний «промисел».

Виникає спокуса (якій піддається більшість дослідників) трактувати цю відмінність як прояв еволюції самих русів — рухливі в IX та навіть на початку X сторіччя, вони ніби «заспокоюються» в середині X сторіччя і «осідають», здобувши зручну стратегічну позицію на Дніпрі. Це, однак, не означає остаточного зникнення іншої, помітної у східних джерелах риси русів — їхньої «множинності». І справа не лише

Збір данини русами.
Радзивіллівський літопис. XV ст.

в згаданих раніше «князівствах» Аскольда чи Рогволда. За часів Святослава, скажімо, якісь інші руси все ще оперували на Волзі та навіть доклалися до руйнувань хазарських міст, що врешті призвело до падіння їхнього каганату.

У своїх нотатках Константин VII розповідав про часи, які передували цим подіям, коли росами правили Святославові батьки. І показово, що, подібно до багатьох мусульманських авторів, він відокремлював росів від навколишніх слов'ян — яких називає пактіотами, данниками роських князів. Багато з тверджень Порфиrogenета взагалі можуть розглядатися (і розглядаються) як додаткові аргументи на користь скандинавського походження сучасних йому київських володарів — зокрема й наведені ним «роські» назви Дніпровських порогів.

Прихильники «роксоланської» версії, щоправда, і їх тлумачать як іранські (аланські чи сарматські). Але сучасник Константина VII, вже згаданий Ліутпранд Кремонський, прямо називає русів норманами. І в літописі імена посланців «від

Константин VII приймає княгиню Ольгу в Константинополі.
Хроніка Іоанна Скілиці. XI ст.

народу руського», відомі за договорами із Візантією, звучать здебільшого знову таки по-скандинавськи. Звісно, це не заперечує версії, що спочатку роси-руси могли бути й етнічними аланами (або ж навіть слов'янами, якщо спиратися на Ібн Хордабеха), а не скандинавами. Проте до X сторіччя вони, вочевидь, «норманізувалися» — нагадаю, це були часи Ігоря та Ольги.

З іншого боку «норманізація» (якщо вона взагалі мала місце, і руси не були норманами від самого початку) могла відбутися й століттям раніше. Бо згадка в Бертинських анналах (вже в 839 році, варто нагадати) свідчить, що послами від народу росів називали себе люди, які виявилися шведами. Це, звісно, не означає, що й самі роси були скандинавами, але свідчить, що статус скандинавів у «роському» середовищі дозволяв їм бути послами (або видавати себе за послів — якщо «гості» імператора були самозванцями чи шпигунами) — майже так само, як представникам «народу руського» зі скандинавськими іменами, у згаданих у літописі договорах з Візантією.

Водночас не можна не помітити, що за часів Константина VII почався вже інший процес — слов'янізації (чи реслов'янізації) росів або ж їхньої верхівки — якщо лише вона була неслов'янською. Тільки цим можна пояснити, що син Ігоря отримав аж ніяк не скандинавське ім'я Святослав, а онуки — Ярополк і Володимир (при всій суперечливості статусу останнього у князівській родині). І слов'янізувалися роси досить швидко — за два-три покоління.

Однак найпоказовішим є те, що в Порфиrogenета поруч із означенням народу з'являється й назва території росів, яку вважали саме «їхньою». І це не легендарний «острів Русія» східних авторів, який ентузіасти шукають по всій Східній

Перемовини між русами і візантійцями.
Радзивіллівський літопис. XV ст.

Європі — від Рюгена до Криму та волзьких Жигулів. Ні, це ті самі терени, які вітчизняні літописи іменують «Руською землею», і які охоплюють Середню Наддніпрянщину з центром у Києві. Якщо вже використовувати методика автора «Повісті минулих літ», шукаючи першу згадку про Руську землю в грецькій літературі, — то це саме вона.

Інша річ, що Константин VII міг лише констатувати реальність, яка виникла і стала звичною без жодної його участі. Як і участі Візантії в цілому. Імператор жив у часи, коли «Руська земля» вже встигла усталитися — відтак її «народження» мало відбутися щонайменше на початку правління згаданих ним Ігоря і Ольги, а може й раніше. За літописною «шкалою» — це мали бути часи Олега чи навіть Аскольда. Якщо це так, то автор «Повісті» не так вже й помиляється, оголошуючи часом появи «Руської землі» саме другу половину IX століття. Проте це — лише здогадка, не підтверджена жодним письмовим джерелом. А для істориків, як не крути,

Срібник Володимира Великого. X-XI століття.

саме згадка у джерелах є такою собі «довідкою з мокрою печаткою».

Водночас це означає, що слово «Русь» — принаймні для означення краю — не «приходило звідкись», воно з'явилося саме там, де побутувало протягом наступних століть. У той таки Середній Наддніпрянщині. Чи передувала йому якась інша, можливо, співзвучна з «Руссю» (та грецьким «Росом») самоназва, яка згодом була переінакшена на новий лад під впливом рухливих ватаг русі (або ж за асоціацією з ними), чи навпаки, самі ватаги отримали своє ім'я від назви землі — а такий варіант і справді не виключений, — ми сьогодні можемо лише обережно припускати. Хоча — і в цьому є дивовижний парадокс, — навіть живучи у XXI столітті, ми знаємо про перші століття нашої історії багато того, про що автор «Повісті минулих літ» міг і не здогадуватися.

Зміст

Передмова	3
У пошуках початку	4
Диво Покрови	18
Слово про присягу Ігореву	34
Русь на двох	45
Хан у приймах	61
«Честь на своїй землі»	72
Ціна зради	88
Прислів'я з крутих узвозів	95
Коли принципи дорожчі	107
Вчасно винайдений звичай	119
«У Трої народився і мамою Венеру звав»	129
Легенда про «козаків кардинала»	138
Митрополит-самостійник	148
Двозначний приклад	159
Мінливий тріумф	167
Щекавиця кличе	175
Український Сіон	182
Драма Заборовського	193

Примха «Семіраміди»	202
Співець вольності	210
Комплекс Наполеона	219
Епітафія свободі	227
«Розумова» фортифікація	235
Роман авансом	258
Зустріч, що змінила життя	268
Викопана історія	277
Розвіяні вітром	289
Названа мати	302
Язик до Києва доведе	309